

ضرورت نوسازی اقتصادی از نگاه مطبوعات ۱۳۰۴ - ۱۳۰۰ ه.ش

علی‌اکبر خدری‌زاده،* فاطمه دانش شکیب**

چکیده

در سال‌های نخست قرن ۱۳ هجری / ۱۹ میلادی، با شکست ایران در جنگ با روسیه و ورود ایران به چرخه نظام سرمایه‌داری غرب، اقتصاد ایران در بخش‌های کشاورزی، تجارت و صنایع دستی با بحران مواجه شد. با برقراری نظام مشروطه، طرح نوسازی اقتصادی در دستور کار مشروطه خواهان قرار گرفت، لیکن بحران‌های سیاسی - اجتماعی عصر مشروطه و اشغال ایران در سال‌های جنگ جهانی اول مانع از تداوم نوسازی در ساختار اقتصادی ایران شد. پس از کودتای ۱۲۹۹، لزوم نوسازی اقتصادی و نقش پول در نوسازی کشور مورد توجه روشنفکران تجددخواه قرار گرفت. در این راستا پیشنهادهای در مطبوعات دوره مورد نظر در زمینه رونق کشاورزی، بهبود تجارت، ارتقا صنعت و واگذاری امتیاز به سرمایه‌گذاران خارجی مطرح گردید. بر این اساس در مقاله حاضر به بررسی و بازخوانی برخی از پیشنهادهای مندرج در مطبوعات سال‌های ۱۳۰۰ تا ۱۳۰۴ ه.ش در خصوص لزوم نوسازی ارکان اقتصاد ایران پرداخته شده است. واژه‌های کلیدی: مطبوعات، اقتصاد، کشاورزی، تجارت، صنعت، معادن، نفت.

* استادیار گروه تاریخ، دانشگاه آزاد اسلامی واحد شهرری (khedrizadeh@yahoo.com)
** کارشناس ارشد تاریخ، دانشگاه آزاد اسلامی واحد شهرری (m_danesh.shakid@yahoo.com)
تاریخ دریافت: ۹۱/۰۶/۲۸ - تاریخ تأیید: ۹۱/۱۱/۰۳

مقدمه

نفوذ غرب در ایران از ابتدای قرن ۱۹ با تهاجم روسیه به مرزها آغاز شد، که سرانجام آن دو معاهده گلستان (۱۲۲۸ق/۱۸۱۳م) و ترکمانچای (۱۲۴۳ق/۱۸۲۸م) بود و تجار روسی و سپس انگلیسی اجازه یافتند در سراسر ایران مراکز تجارتي دایر نمایند. این در حالی بود که حکومت قاجار از تولیدات داخلی تحت عناوین مختلفی چون «قپان‌داری»، «راه‌داری» و «دروازه بانی» مالیات سنگین و غیر عادلانه‌ای دریافت می‌کرد. بدیهی است که کالاهای داخلی قدرت رقابت با کالاهای روسی که فقط یک‌بار آن هم به مقدار اندک، حق گمرکی می‌پرداختند را نداشتند. آزادی تجارت با حق گمرکی پنج درصد به عنوان الگوی قراردادهای بازرگانی ایران با کشورهای دیگر درآمد و انگلستان توانست همان امتیاز را در دوره محمدشاه طی قراردادی با ایران در سال ۱۲۵۷ق/۱۸۴۱م به دست آورد. روابط تجاری با عثمانی نیز بر اساس پیمان ارزنه الروم با حقوق گمرکی چهار درصد تعیین شد.^۱ در واقع دولت ایران از سال‌های ۱۲۹۰-۱۲۵۷/۱۸۷۳-۱۸۴۱ مشابه مفاد عهدنامه ترکمانچای را با دوازده دولت دیگر، دول کامله الوداد منعقد کرد. این اصل بدون هیچ قید و شرطی تفویض شد و مدت آن ده سال تعیین گردید ولی ضعف سیاسی ایران مانع شد که پس از انقضای مدت، آن را لغو سازد.^۲ واکنش اصلی حکومت قاجار در مواجهه با بحران اقتصادی موجود، نوسازی ساختار نظامی - اداری یا اصلاحات دولت محور (اقتدارگرا) بود. شاهان قاجار در راستای نوسازی بلند پروازانه و دفاعی خود، همکاری با غرب را بر مبارزه با آن ترجیح دادند. البته بیشتر، دولت را در برابر جامعه تقویت کردند تا جامعه را در مقابل دولت‌های خارجی. نخستین برنامه نوسازی را عباس میرزا آغاز کرد. وی ضمن انجام اصلاحات گسترده نظامی و اداری خود تلاش کرد با استفاده از تعرفه‌های حمایتی و تحریم استفاده از پارچه‌های خارجی درآمدها را افزایش دهد.^۳

۱. مجید یکتایی، (۱۳۴۰)، *تاریخ داریبی ایران*، تهران: بی‌نا، صص ۴۰۴-۳۹۹؛ فریدون آدمیت، (۱۳۴۸)، *امیرکبیر و ایران*، تهران: خوارزمی، صص ۳۹۷-۳۹۶.
 ۲. *تاریخ داریبی ایران*، همانجا؛ سهیلا ترابی فارسانی، (۱۳۸۴)، *تجار، مشروطیت و دولت مدرن*، تهران: نشر تاریخ ایران، ص ۲۴.
 ۳. پرواند آبراهامیان، (۱۳۸۲)، *ایران بین دو انقلاب*، ترجمه احمد گل محمدی و محمد ابراهیم فتاحی، تهران: نی، صص ۶۸-۶۶.

از آغاز حکومت محمد شاه (۱۲۵۱ ق) بحران فراگیر اقتصادی به وضوح نمایان شد. از این رو، وی به منظور تشویق تولیدکنندگان داخلی از ورود پارچه‌های هندی - انگلیسی به ایران جلوگیری کرد،^۱ که حاصلی در بر نداشت. همچنین تولید و صادرات ابریشم^۲ و پنبه مورد توجه قرار گرفت،^۳ که اولی به دلیل آفت و دومی به دلیل رقیب قدرتمندی چون آمریکا موفقیت‌آمیز نبود.^۴ آغازگر دومین اقدام در راستای نوسازی، میرزا تقی‌خان امیرکبیر بود. وی نیز در راستای نوسازی اقتصادی پانزده کارخانه ساخت و عوارض گمرکی را افزایش داد.^۵ فرآیند نوسازی در دوران صدارت میرزا حسین خان سپهسالار نیز به طور گسترده تداوم یافت لیکن پس از مدتی روند اصلاحات دچار رکود شد. در عصر ناصرالدین شاه، امتیازات متعددی به دو دولت روس و انگلستان واگذار شد، به گونه‌ای که آن دوره به «عصر امتیازات» شهرت یافته است. این امر که به نفوذ هر چه بیشتر اقتصادی غرب انجامید، نابودی صنایع دستی و کشاورزی ایران را به همراه داشت. به این ترتیب، شکست‌های نظامی به امتیازات دیپلماتیک منجر شد، امتیازات دیپلماتیک، امتیازات تجاری را به دنبال آورد، امتیازات تجاری راه‌های نفوذ اقتصادی را هموار ساخت و نفوذ اقتصادی نیز صنایع دستی را تضعیف کرد و در نتیجه آشفتگی‌های اجتماعی شدیدی پدید آمد.^۶ صرف نظر از بحران‌های اقتصادی و واگذاری امتیازات به دول اروپایی، اخذ وام از دول خارجی نیز بر وخامت اوضاع افزود؛ که اوج آن را می‌توان در ترور ناصرالدین شاه مشاهده کرد.

علاوه بر تلاش اصلاح‌گران دولت‌مدار قاجار، منورالفکران تجدد خواه نیز در راستای نوسازی سیاسی - اقتصادی نظریات گوناگونی ارائه کردند. اندیشه‌های نوسازی را می‌توان در آثار افرادی مثل میرزا ملکم خان، طالبوف و آقاخان کرمانی یافت. ملکم با انتشار روزنامه‌ی قانون در لندن (۱۳۰۷ ق) به ترویج افکار قانون‌خواهی پرداخت. وی اولین کسی است که برپایی مجلس شورا و تأسیس بانک ملی را پیشنهاد داد. همچنین طرحی بر ضد

۱. چارلز عیسوی، (۱۳۶۹)، *تاریخ اقتصادی ایران*، ترجمه یعقوب آژند، تهران: گستره، ص ۱۱۸.

۲. محمدعلی جمال‌زاده، (۱۳۸۴)، *اوضاع اقتصادی ایران*، تهران: سخن، ص ۲۵.

۳. *تاریخ اقتصادی ایران*، ص ۳۷۶.

۴. *اوضاع اقتصادی ایران*، ص ۲۵.

۵. *ایران بین دو انقلاب*، ص ۷۰.

۶. همان، ص ۶۷.

رشوه گرفتن و رشوه دادن و طرحی برای جلوگیری از دست‌اندازی ماموران دولت تنظیم کرد.^۱ طالبوف در زمینه‌های سیاسی گرایش به لیبرالیسم و در زمینه اقتصادی به سوسیالیزم گرایش داشت. آزادی و برابری را اصول اصلی می‌دانست.^۲ وی عقیده داشت برای شکوفایی اقتصاد کشور باید تلاش کرده، از اقتصاد ملی باید حمایت شود. به علاوه طرفدار بهره‌گیری تکنولوژی غربیان برای توسعه اقتصادی بود.^۳ حمایت از صنایع داخلی، محدود کردن بازارهای خارجی و دادن امتیازات تجاری به خارجی‌ان را شرط پیشرفت اقتصادی ایران دانسته، در نهایت استقلال اقتصادی را مبنای استقلال سیاسی می‌دانست. میرزا آقا خان کرمانی تمدن غرب را از دو جهت: دانش و فنون و نهادهای سیاسی و اجتماعی با ارزش دانسته و مهم‌ترین شرط نوسازی و پیشرفت را آموختن علم، صنعت، فیزیک، شیمی و به طور کلی علوم جهان غرب می‌داند.^۴

در عصر مظفرالدین شاه، اوضاع نابسامان کشاورزی، ضعف تجارت، جنگ روس و ژاپن و انقلاب ۱۹۰۵ روسیه به گرانی و تورم شدید در ایران انجامید. این بحران اقتصادی موجب سه اعتراض پی‌درپی شد که سرانجام به انقلاب مشروطه انجامید. از اهداف انقلاب مشروطه تشکیل دولت ملی، توسعه و صنعتی شدن، بهبود اوضاع اقتصادی کشور و همچنین نظارت بر بودجه، وام‌ها، امتیازات و انحصارات بود که نمونه آن را می‌توان در مجلس اول مشاهده کرد، (۱۲۸۸-۱۲۸۶ ه. ش) این مجلس اقدامات مهمی در زمینه نوسازی اقتصادی انجام داد و برخی از سنت‌های قدیمی مثل تیول داری را از بین برد.^۵ در این شرایط مجلس قادر به بهبود بحران اقتصادی و کاهش تورم در کشور نشد.

با به توپ بسته شدن مجلس توسط محمد علی شاه و سپس نقش‌آفرینی زمین‌داران برای استقرار مجدد مشروطه، قدرت اقتصادی همچنان در دست زمین‌داران و مالکان بزرگ باقی ماند. با این حال احزاب در مجلس دوم همچنان خواهان نوسازی اقتصادی مانند: «قانون منع احتکار»، «تقسیم املاک بین رعایا» و «تأسیس بانک فلاحتی» بودند. از

۱. ابراهیم صفائی، (۱۳۶۲)، رهبران مشروطه، تهران: جاویدان، صص ۵۹-۵۴.

۲. میرزا عبدالرحیم طالبوف، (۱۳۴۷)، مسالک المحسنین، تهران: جیبی، صص ۴-۵.

۳. مشروطه ایرانی، ص ۱۰۶.

۴. یحیی دولت‌آبادی، (۱۳۷۱)، حیات یحیی، ج ۱، تهران: عطار و فردوسی، ص ۱۶.

۵. جان فوران، (۱۳۷۷)، مقاومت شکننده تاریخ تحولات اجتماعی ایران از صفویه تا سال‌های پس از انقلاب اسلامی، ترجمه احمد تدین، تهران: موسسه خدمات فرهنگی رسا، ص ۲۸۲.

دیگر اصلاحات اقتصادی این مجلس می‌توان به نوسازی مالیه ایران زیر نظر شوستر آمریکایی اشاره کرد. افتتاح مجلس سوم مقارن با آغاز جنگ جهانی اول در اروپا بود. اوضاع اقتصادی ایران در این زمان بسیار به وخامت گرایید. به گونه‌ای که وام‌های ایران ۷ میلیون لیره برآورد شده است، علاوه بر آن به‌رغم اعلام بی‌طرفی ایران در جنگ جهانی، کشور صحنه درگیری نیروهای متحدین و متفقین شد. بنابراین محصولات کشاورزی و دامی ایران توسط دول درگیر جنگ به غارت رفت و واردات کالاهای خارجی بر صادرات افزایش یافت.^۱

کودتای سوم اسفند ۱۲۹۹، سرآغاز دوران جدیدی در نوسازی آمرانه (اقتدارگرا یا دولت محور) در ایران بود. نخستین بیانیه رهبر سیاسی کودتا، سید ضیاءالدین طباطبائی، به اصلاحات اقتصادی نیز توجه داشت. از جمله می‌توان به تقسیم اراضی دولتی، بهبود حمل و نقل، تجارت و صنعت اشاره کرد. پس از سقوط سید ضیاء، از خرداد ۱۳۰۰ تا آبان ۱۳۰۲ هـ. ش پنج دولت بر سر کار آمدند؛ قوام‌السلطنه (خرداد ۱۳۰۰) در بیانیه خود اصلاح امور کشاورزان، بهبود شیوه معیشت آنان، تهیه سرمایه از منابع داخلی برای تاسیس بانک، بهره‌برداری از معادن در راستای اشتغال‌زایی، تهیه سرمایه برای گسترش ادارات کشور، اصلاح اوضاع مالی کشور، توسعه سوادآموزی، اصلاح سیستم قضایی را از برنامه‌های خود برای نوسازی ذکر کرد.^۲ دولت مشیرالدوله (بهمن ۱۳۰۰) در راستای اصلاحات اقتصادی، واگذاری امتیاز نفت شمال، رونق تجارت، بهبود وضعیت حمل و نقل را مورد توجه قرار داد.^۳ دولت دوم قوام (خرداد ۱۳۰۱) در راستای اصلاح اوضاع مالی و مالیه دکتر میلسپو را برای استخدام مالیه کل کشور معرفی کرد.^۴ مستوفی‌الممالک بهمن همین سال در برنامه تقدیمی خود به مجلس، در زمینه بسط روابط خارجی، امتیازات نفت برای بهبود اقتصادی مردم، تأسیس راه آهن و تکمیل راه شوسه، اصلاح ادارات مالیه و قوانین تجارت پیشنهاداتی ارائه کرد.^۵ دولت دوم مشیرالدوله (خرداد ۱۳۰۲) در برنامه خود بهبود اوضاع اقتصادی را به ملت وعده داد.^۶

۱. همان، ص ۲۹۶.

۲. حسین مکی، (۱۳۵۸)، تاریخ بیست ساله‌ی ایران، تهران: امیرکبیر، صص ۲۴۴-۲۴۰.

۳. همان، ص ۴۲.

۴. همان، ص ۷۹.

۵. همان، صص ۱۷۰-۱۶۹.

۶. همان، ص ۲۴۱.

پس از مشیرالدوله نوبت به دولت رضاخان سردار سپه رسید (آبان ۱۳۰۲) چند ماه بعد مجلس پنجم در بهمن همین سال با نطق ولیعهد محمدحسن میرزا افتتاح شد. وی در نطق خود «بهبودی امور اقتصادی» را خواستار شد.^۱ از اهداف فراکسیون تجدد مجلس پنجم، وحدت ملی در پرتو دولت مقتدر و صنعتی شدن ایران بود. فراکسیون تجدد بر این باور بود که نوسازی اقتصادی و صنعتی شدن ایران تنها توسط سردار سپه ممکن می‌باشد. علاوه بر آن، جریان روشنفکر تجددخواه نیز اصلاح ساختارهای فرهنگی و اقتصادی در کشور را تنها توسط یک دیکتاتور مصلح ممکن می‌دانست. سیاست متمرکزسازی قدرت حکومت به یک معنا واکنشی نسبت به اصلاحات آمرانه بود که نیاز به آن به شدت احساس می‌شد. فرآیند متمرکزسازی سیاسی و فرهنگی، که چاشنی سکولاریسم، غرب‌گرایی و شایسته‌سالاری نیز به آن اضافه شد، حمایت بسیاری از روشنفکران را برخوردار بود. نشریات فارسی‌زبانی چون کاوه (۱۹۲۲-۱۹۱۶)، ایرانشهر (۱۹۲۷-۱۹۲۲) و آینده (۱۹۲۶-۱۹۲۵) که بر فضای ایدئولوژیکی آن زمان اشراف داشتند، در انتشار و ترویج این سیاست پیشگام بودند.^۲

با توجه به این که هدف اصلی این مقاله بررسی دیدگاه مطبوعات در مورد ضرورت نوسازی ایران پس از کودتای ۱۲۹۹ ش است - و نه لزوماً تحلیل و ارزیابی اقتصاد ایران - تلاش شده است تا نظرات و پیشنهادات نشریات دوره مورد نظر مورد بررسی قرار گیرد. در مجموع با بررسی اجمالی برخی از مقالات اقتصادی مطبوعات تهران (۱۳۰۴ - ۱۳۰۰ ش) ارکان چهارگانه نوسازی اقتصادی از نگاه مطبوعات؛ کشاورزی، تجارت، صنعت، معادن و نفت مورد واکاوی قرار می‌گیرد.

الف - کشاورزی:

با توجه به نقش و اهمیت کشاورزی در رونق اقتصادی کشور، مطبوعات تهران طی سال‌های ۱۳۰۰ تا ۱۳۰۴ ش به نوسازی در زراعت و کشاورزی توجه ویژه‌ای داشتند. برای نمونه: ماهنامه «آینده»^۳ در باب نوسازی اقتصادی با ذکر این مطلب که «رفع بحران

۱. همان، ص ۳۰۵.

۲. تورج اتابکی، (۱۳۸۵)، *تجدد آمرانه جامعه و دولت در عصر رضا شاه*، ترجمه مهدی حقیقت‌خواه، تهران: ققنوس، ص ۱۵.

۳. شماره اول ماهنامه «آینده» در تیر ۱۳۰۴ هـ. ش به مدیریت دکتر محمود افشار انتشار یافت.

اقتصادی ایران منوط بترقی فلاح است» راه رسیدن به اقتصاد قوی را توسعه کشاورزی ذکر می‌کند.^۱ از جمله ابریشم را از منابع مهم ثروت و تخم نوغان را از مهم‌ترین صادرات ایران دانسته، توضیح می‌دهد با توجه به هزینه و زمانی که صرف تولید آن می‌شود، تولید و صادرات ابریشم از بهترین راه‌های بهبود اوضاع اقتصادی است. این نشریه البته شرط پیشرفت تولید در کشاورزی را استخدام متخصصین خارجی ذکر می‌کند.^۲

نشریه «بلدیه»،^۳ ماهنامه «فلاح و تجارت»^۴ و روزنامه «ایران آزاد»^۵ نیز در خصوص سدسازی با مجله «آینده» هم عقیده بوده، به همین دلیل «بلدیه» در راستای نوسازی کشاورزی و زراعت از دولت خواستار ساخت سدهای مختلف در کشور از جمله ساخت سد بر روی رودخانه جاجرود می‌شود.^۶ «فلاح و تجارت» نیز شرط بهبود کشاورزی را که اصلی‌ترین شغل در ایران خوانده «اصلاح در امور آبیاری و جمع آب‌ها» می‌داند. نویسنده عقیده دارد زمین‌های زیادی در کشور وجود دارند که به علت کمبود آب، بی‌استفاده مانده‌اند. بنابراین دولت می‌تواند آنها را به قیمت بسیار اندک اجاره کرده، پس از آبادانی در اختیار کشاورزان قرار دهد. در صورت عملی شدن این پیشنهاد، کشاورزی ایران صنعتی شده، ترقی خواهد کرد. نتیجه‌ی این اقدام، ثروتمند شدن و توسعه ایران خواهد بود.^۷ «ایران آزاد» نیز درخواست اهالی اصفهان از دولت مبنی بر الحاق آب کارون به رودخانه زاینده‌رود را مورد بررسی قرار داده، امیدوار است این درخواست توسط مجلس تصویب شود. نویسنده، این اقدام را گامی مهم در راستای بهبود اوضاع کشاورزان و در

۱. آینده، س ۱، ش ۲، شهریور ۱۳۰۴.

۲. همان، ش ۱، تیر ۱۳۰۴.

۳. مجله «بلدیه» در تهران و در سال ۱۳۰۰ ش از طرف اداره نشریات «بلدیه» منتشر شد. این مجله مدیر مسئول نشریه را رضا شهرزاد و خود را «مجله‌ای دارای مقالات اجتماعی، فنی و اطلاعات رسمی» معرفی کرده است.

۴. «ماهنامه فلاح و تجارت» از انتشارات اداره کل اداره فلاح و تجارت بوده، در فروردین ۱۲۹۷ تأسیس و تا سال ۱۳۰۰ ش با مدیریت سعید نفیسی انتشار یافت؛ نک: محمد صدراشمی، (۱۳۶۳)، تاریخ جراید و مجلات ایران، ج ۴-۱، تهران: کمال.

۵. «ایران آزاد» به صاحب امتیازی ضیاء‌الواعظین در سال ۱۳۰۰ ش انتشار یافت.

۶. بلدیه، س ۴، ش ۱۳، بهمن ۱۳۰۴.

۷. فلاح و تجارت، س ۴، ش ۳، جوزا ۱۳۰۰.

نهایت رونق اقتصادی کشور می‌داند.^۱ «ایران»^۲ نیز در مقاله‌ای به قلم «هانس شینکر» کارشناس مسایل کشاورزی از وضعیت زراعت در ایران اظهار تأسف کرده، شرط پیشرفت اقتصاد ایران را رونق کشاورزی می‌داند. وی اصلاح زراعت ایران را منوط به تقسیم آب‌ها، اهمیت قنات، کاشت و آبیاری محصول، کود، حمل و نقل، آفت، حفظ تعادل قیمت، تاسیس مدارس انجمن‌ها، دایر کردن نمایشگاه‌های زراعتی، بانک کشاورزی و تشکیل وزارت کشاورزی می‌داند.^۳

روزنامه «ستاره ایران»^۴ رونق کشاورزی را با توجه به زراعتی بودن کشور، راهی مهم در شکوفایی اقتصاد دانسته، در این راستا از دولت خواستار تاسیس بانک کشاورزی می‌شود.^۵ این نشریه ضمن انتقاد به دولت به دلیل عدم توجه به زمین‌های کشاورزی، زراعت در ایران را به دلیل فقدان قوانین در رابطه‌ی مالک و رعیت و تجهیزات مدرن کشاورزی «خجالت‌آور» خوانده، بر این باور است که زراعت در ایران هیچ‌گونه منافع مالی برای کشاورز ندارد. به همین دلیل خواهان حمایت دولت و مجلس از کشاورزان بوده، از مجلس خواستار تصویب قوانینی در خصوص تحدید اربابان و حمایت از زارعین می‌شود. این نشریه رونق کشاورزی را منوط به صنعتی کردن آن دانسته، پیشنهاد تشکیل یک شرکت در خصوص واردات ماشین‌های کشاورزی را می‌دهد.^۶ همچنین خواستار تاسیس مدارس «فلاحتی» در راستای ارتقای سطح دانش کشاورز زادگان است.^۷ «شفق سرخ»^۸

۱. ایران آزاد، س ۱، ش ۷، ۳۰ دلو ۱۳۰۰.

۲. روزنامه «ایران» در سال ۱۲۸۸ هـ. ق به مدیریت محمدحسن خان اعتمادالسلطنه تاسیس شد. «ایران» در ابتدا یک روزنامه دولتی بوده، از اول فروردین ۱۳۰۲ ش مستقل شد و مدیریت آن بر عهده میرزا زین‌العابدین راهنما قرار گرفت.

۳. روزنامه ایران، س ۵، ش ۹۷۳، ۱۳ سنبله ۱۳۰۰.

۴. «ستاره ایران» در تهران به مدیریت میرزا حسین خان صبا ملقب به کمال‌السلطان در سال ۱۳۳۳ ق تاسیس و پس از مرگ صبا در سال ۱۳۰۳ ش این نشریه با امتیاز اعتصام زاده از ۲۱ دی ۱۳۰۳ منتشر شد. (نک: تاریخ جراید و مجلات ایران، ص ۱۷)

۵. ستاره ایران، س ۹، ش ۱۴۶، ۲۲ حوت ۱۳۰۲.

۶. همان، ش ۱۰۲، ۲۵ جدی ۱۳۰۲.

۷. همان، ش ۱۹۵، ۵ جوزا ۱۳۰۳.

۸. «شفق سرخ» به مدیریت علی دشتی انتشار یافت و شماره اول آن در ۱۱ اسفند ۱۳۰۰ ش منتشر شد.

ضرورت نوسازی اقتصادی از نگاه مطبوعات ۱۳۰۴-۱۳۰۰ هـ ش ۳۳

نیز از اینکه اقتصاد کشاورزی در ایران از بین رفته، اظهار تاسف نموده،^۱ همچون روزنامه «ستاره ایران»، دلیل عقب ماندگی زراعت در ایران را مهاجرت روستاییان به شهرها و دلگرم نبودن ایشان به زمین خود به دلیل نظام ارباب و رعیتی ذکر کرده است.^۲

«طوفان»^۳ نیز که توجه خاصی به اصلاحات ارضی و بهبود کشاورزی ایران دارد، راه حل بحران اقتصادی در کشور را تشویق کشاورزان، تقسیم اراضی خالصه بین زارعین و احترام به زارعین می‌داند.^۴ هفته نامه «قرن بیستم»^۵ نیز با «طوفان» هم نظر بوده، در راستای نوسازی کشاورزی خواهان وضع قوانینی در خصوص روابط ارباب و رعیت، اصلاحات ارضی، تقسیم اراضی بین کشاورزان و جلوگیری از ظلم زمینداران است. زیرا وضع این قوانین را مترداف با پیشرفت و ترقی زراعت در ایران می‌داند.^۶ «نهضت شرق»^۷ نیز از دولت خواستار تقسیم «اراضی خالصجات» - زمین‌های دولتی - و «اصلاحات ارضی» بوده، به خصوص بر لزوم اصلاحات ارضی پافشاری کرده، از دولت خواستار فروش این زمین‌های دولتی به خرده مالکان، سرمایه‌داران کوچک یا بیکاران جویای کار است.^۸ این نشریه وضع ولایات را با توجه به نظام ارباب و رعیتی «یأس آور و نگران‌آمیز» توصیف کرده، با انتقاد از اوضاع خان‌خانی حاکم در ولایات و ستم بر مردمی که «اتباع ایران» هستند، مجلس را به دلیل عدم رسیدگی در این خصوص مورد انتقاد قرار داده، هر گونه اصلاح اقتصادی را منوط به حل این اوضاع ذکر می‌کند.^۹ «پیکان»^{۱۰} نیز خواستار

۱. شفق سرخ، س ۱، ش ۳۰، ۱۱ جوزا ۱۳۰۱.

۲. همان، س ۴، ش ۳۲۱، ۲۳ فروردین ۱۳۰۴.

۳. روزنامه «طوفان» در تهران به مدیریت فرخی در ۲ سنبله ۱۳۰۰ انتشار یافت. این نشریه تا سال ۱۳۰۷ منتشر می‌شد.

۴. طوفان، س ۳، ش ۱۵، ۷ میزان ۱۳۰۲.

۵. «قرن بیستم» به مدیریت میرزاده عشقی در تهران به چاپ رسید، شماره اول آن در ۱۶ اردیبهشت ۱۳۰۰ ش منتشر شد.

۶. قرن بیستم، س ۱، ش ۲، ۲۱ ثور ۱۳۰۰.

۷. «نهضت شرق» در تهران به صاحب امتیازی ح. رجائی و احمد آذری در سال ۱۳۰۰ ش انتشار یافت.

۸. نهضت شرق، س ۱، ش ۷، ۲۰ جدی ۱۳۰۰.

۹. همان، ش ۴۰، ۷ جوزا ۱۳۰۱.

۱۰. «پیکان» در تهران به مدیریت محمد وثوق همایون انتشار یافت. شماره اول آن در ۱۱ اسفند سال ۱۳۰۱ ش منتشر شده است.

تصویب قوانینی در خصوص روابط مالک و رعیت بوده، از مجلس به دلیل حضور اشراف و ملاکین انتقاد می‌کند. آنان را از جمله موانع اصلاحات اقتصادی، به خصوص تصویب قوانینی در خصوص تحدید مالکان می‌داند.^۱ این نشریه همچنین خواستار صنعتی کردن کشاورزی می‌باشد.^۲ مجله «علوم مالیه و اقتصاد»^۳ با بیان این نظر که رونق کشاورزی به بحران اقتصاد در ایران خاتمه می‌دهد، به کشت تریاک اشاره کرده، این ماده را به دلیل مصارف دارویی دارای بازار خوبی در اروپا می‌داند. با اعلام این که بسیاری از کشاورزان برای دریافت مبلغ بیشتر مبادرت به قاچاق تریاک می‌کنند، اظهار تاسف کرده، از دولت خواستار نظارت بیشتر بر زارعین می‌شود.^۴

«کوشش»^۵ با توجه به نقش زراعت در رونق اقتصاد ایران بر صنعتی نمودن کشاورزی تأکید کرده،^۶ بر این باور است که در صورت اقدام و عمل با توجه به شرایط ایران می‌توان این کشور را در ردیف بزرگ‌ترین کشورهای صادرکننده محصولات کشاورزی در آورد.^۷ اما نشریه «حیات ایران»^۸ برخلاف نظریه مجله «کوشش» بر این باور است که کشاورزی ایران دچار آسیب‌های فراوانی شده، قادر به صادرات نمی‌باشد. البته نقش کشاورزی در ارتقاء ایران را در مقاله‌ای به نام «توسعه فلاحت موجب رفح فلاکت است» توضیح می‌دهد و از دولت می‌خواهد ابتدا توسعه و رونق زراعت را مد نظر قرار داده، سپس به صادرات بیاورد.^۹

۱. بیکان، س ۱، ش ۹، ۲۰ حمل ۱۳۰۲.

۲. همان، ش ۶۱، ۲۵ مهر ۱۳۰۲.

۳. مجله «علوم مالیه و اقتصاد» به صاحب امتیازی افخم السلطان و موسی ثقه الدوله هر سه ماه یکبار انتشار می‌یافت. شماره اول آن مصادف با حوت ۱۳۰۲، حمل و ثور ۱۳۰۳ ش می‌باشد.

۴. علوم مالیه و اقتصاد، س ۱، ش ۲، جوزا، سرطان، اسد ۱۳۰۳.

۵. روزنامه «کوشش» در تهران به مدیریت شکرالله صفوی نماینده مجلس شورای ملی در جدی سال ۱۳۰۱ ش انتشار یافت.

۶. کوشش، س ۲، ش ۱۰۹، ۴ قوس ۱۳۰۳.

۷. همان، س ۱، ش ۱۰۵، ۲۵ قوس ۱۳۰۲.

۸. «حیات ایران» در سال ۱۳۰۱ ش به صاحب امتیازی ناصر سیف انتشار یافت.

۹. حیات ایران، س ۲، ش ۹۴، ۲۸ قوس ۱۳۰۲.

ب - تجارت:

از آن رو که تجارت و بازرگانی یکی از ارکان اقتصاد ایران در طول تاریخ را تشکیل می‌دهد، روزنامه «حقیقت»^۱ بر این باور است که تجارت ایران به دلیل واردات اجناس خارجی رو به اضمحلال رفته است؛ این نشریه راه نجات تجارت ایران را محدود کردن واردات کالاهای لوکس خارجی از راه بستن گمرکات سنگین، رونق تولید داخلی و تشویق سرمایه‌داران و تجار برای سرمایه‌گذاری در داخل کشور^۲ و از همه مهم‌تر استفاده از محصولات داخلی می‌داند.^۳ این نشریه خواستار «توسعه دادن تشکیلات صنفی کارگر تجار کسبه» در راستای رونق تجارت و اقتصاد در کشور است.^۴ «فلق»^۵ نیز با اشاره به بحران اقتصادی، از دولت خواستار جریان انداختن تجارت و از بین بردن فقر می‌باشد. از مردم و تجار نیز می‌خواهد کالاهای غیر ضروری خارجی را تحریم نمایند، همچنین نقش دولت در ایجاد توازن در صادرات و واردات را اساسی می‌داند.^۶

«قرن بیستم» هم از مخالفان وارد کردن اجناس لوکس و تجملی به ایران بوده، در خبری درباره تشکیل «اتحادیه تجار» دلیل تشکیل این اتحادیه را، تشکیل جلسه‌ای در خصوص واردات و صادرات اجناس و درخواست از دولت در خصوص ممنوعیت واردات بیهوده دانسته، بر عمل این اتحادیه صحه می‌گذارد. با این حال عمل به آن را ممکن ندانسته، زیرا عقیده دارد افراد در راس امور، این کالاها را به‌طور غیر مستقیم وارد کرده، گران‌تر در دسترس عموم قرار می‌دهند.^۷ «قشون»^۸ نیز یکی از دلایل ضعف اقتصاد کشور را «ازدیاد احتیاج بمصنوعات خارجه» دانسته، در مقایسه با صادرات و واردات با تاسف

۱. روزنامه «حقیقت» در تهران به صاحب امتیازی ع. بهبهانی و مدیر مسئولی س. م تاسیس شد. شماره اول «حقیقت» در ۹ دی ۱۳۰۰ ش انتشار یافت. «حقیقت» خود را روزنامه‌ای «اجتماعی و طرفدار رنجبران و اتحادیه‌های کارگران» معرفی می‌کند.

۲. حقیقت، س ۱، ش ۴۰، ۱۷ حوت ۱۳۰۰.

۳. همان، ش ۴۶، ۲۵ حوت ۱۳۰۰.

۴. همان، ش ۷۲، ۱۴ ثور ۱۳۰۱.

۵. روزنامه «فلق» در تهران به مدیریت صادق بروجردی در سال ۱۳۰۱ ش انتشار یافت. این نشریه خود را «طرفدار مظلومان و کارگران» معرفی می‌کند.

۶. فلق، س ۱، ش ۸، ۲۹ دلو ۱۳۰۱.

۷. قرن بیستم، س ۲، ش ۷، ۲۷ دلو ۱۳۰۱.

۸. «قشون» از انتشارات وزارت جنگ از سال ۱۳۰۱ ش به مدیریت نویخت انتشار یافت.

اعتقاد دارد که ایرانیان حتی «کفن» را وارد کرده، در مقابل هیچ صادراتی ندارند. این اوضاع را باعث «ورشکستگی کامل ملی» دانسته، راه بهبود این وضع را در «قناعت» می‌داند. از سردار سپه به این علت که دستور داده برای نظامیان و اعضاء دولت لباس «وطنی» دوخته شود، تشکر می‌کند. این نشریه از صاحبان صنایع داخل می‌خواهد در خصوص کالاهای خود تبلیغاتی انجام داده، کالاها را با قیمت مناسب به دست مصرف کننده برسانند، از مردم نیز می‌خواهد جذب کالاهای لوکس خارجی نشده، این شیوه را «نهضت صنعتی» در ایران می‌نامد.^۱ «ناهید»^۲ نیز رونق تجارت را باعث اعتلای اقتصاد کشور دانسته،^۳ از اینکه برخی تجار فقط در نقش دلال اجناس لوکس خارجی ظاهر می‌شوند، اظهار تاسف می‌کند. بر این باور است که این نوع تجارت تنها باعث خارج شدن ثروت ملی شده و فایده‌ای نیز برای بهبود اوضاع اقتصادی ندارد.^۴ به اضافه این‌که این اجناس جزء مایحتاج ضروری مردم نیز نیستند.^۵

«نوبهار»^۶ نیز به همین دلیل خارج شدن مسکوکات از ایران را خارج شدن سرمایه‌های ملی دانسته، از این بابت اظهار نگرانی کرده، خواستار حل این مشکل شده است.^۷ «تذکر»^۸ نیز با چاپ بیانیه امیر افغانستان به ملتش مبنی بر استفاده از کالاهای داخلی، بر سخنان وی صحنه گذارده،^۹ از عدم توازن در صادرات و واردات در ایران انتقاد می‌کند، به خصوص از این‌که کالاهای وارداتی اغلب لوکس بوده، نیازی به واردات آن نیست ابراز تأسف می‌نماید.^{۱۰} در راستای رونق تجارت از دولت خواستار تأسیس مدارس تجارت، بهبود

۱. قشون، س ۲، ش ۵، ۱ حمل ۱۳۰۱.
۲. روزنامه «ناهید» در تهران به مدیریت میرزا ابراهیم خان ناهید تأسیس شد. شماره اول آن در ۲۲ فروردین ۱۳۰۰ انتشار یافت.
۳. ناهید، س ۳، ش ۱۵، ۷ سرطان ۱۳۰۳.
۴. همان، ش ۱۶، ۱۰ سرطان ۱۳۰۳.
۵. همان، ش ۱۸، ۱۷ سرطان ۱۳۰۳.
۶. نوبهار در آغار در مشهد انتشار می‌یافت. این نشریه از سال ۱۳۳۳ ق با انتخاب ملک الشعراء به نمایندگی مجلس از مشهد به تهران انتقال یافت و نشریه‌ای سیاسی و خبری بود.
۷. نوبهار، س ۱۳، ش ۱۵، ۱۲ جدی ۱۳۰۱.
۸. شماره اول «تذکر» در مرداد ۱۳۰۱ ش به مدیریت حسین زبده انتشار یافت.
۹. تذکر، س ۱، ش ۱۱، ۱۵ جدی ۱۳۰۱.
۱۰. همان، ش ۱، ۱۵ اسد ۱۳۰۱.

ضرورت نوسازی اقتصادی از نگاه مطبوعات ۱۳۰۴-۱۳۰۰ هـ ش ۳۷

وضعیت حمل و نقل و ارتباطات در تهران و سایر شهرهای ایران است.^۱ ماهنامه «پست و تلگراف»^۲ نیز از دولت خواستار بسط وزارتخانه پست و تلگراف بوده، نقش این وزارتخانه را در رونق اقتصاد به خصوص اعتلای تجارت بسیار پررنگ ذکر می‌کند.^۳ «پیکان»^۴ بهیود اوضاع اقتصادی را از طریق رونق تجارت ممکن دانسته،^۴ به خصوص ارتقا تجارت از راه شمال را در رونق اقتصاد ایران بسیار مهم ذکر می‌کند.^۵ «ستاره صبح»^۶ نیز با لحنی تند، تجاری که ارز کشور را برای وارد کردن اجناس بی‌مصرف هدر می‌دهند «احمق» خوانده، آنان را «خارهای اصلاح» می‌نامد.^۷

«شفق سرخ» هم‌چنین نقش تجارت در سیاست خارجی را مهم دانسته، توصیه می‌کند از واردات کالاهای غیرضروری جلوگیری به عمل آید زیرا «روابط ما با دول خارجه فقط و فقط باید از لحاظ منافع ایران و برای پیشرفت مسائل اقتصادی ما باشد لذا مامورین سیاسی و تجارتمی ما باید غیر از این مسأله نقطه نظر دیگری نداشته باشند و مواظب باشند لطمه به تجارت ما وارد نیاید و تنها وظیفه آنها ویزا کردن تذکره مرور نیست و سعی کنند ... زمینه اشتراک منافع و تبادل منفعت دوستی ما را با دول خارجه مستحکم کنند».^۸ «بدر»^۹ دلیل انحطاط تجارت ایران را سیاست‌های دول اروپایی می‌داند: «یکسان بر ضد شئون ما داخل در عملیات می‌شوند در راه ترقی و تعالی و سیر اقتصادی مملکت خارها می‌تراشند و برای ایجاد فقر و گرسنگی در جامعه ایران از تصویب معاهده تجارتمی تغلل

۱. همان، ش ۱۲، ۱۰ حمل ۱۳۰۲.

۲. نشریه «پست و تلگراف» در مرداد ۱۳۰۴ هـ. ش در تهران به مدیریت میر محمدخان حجازی و کفالت نصرالله فلسفی انتشار یافت. این نشریه به صورت دو ماهنامه انتشار می‌یافت؛ و وابسته به وزارت جدید پست و تلگراف بود.

۳. پست و تلگراف، س ۱، ش ۱، مرداد و شهریور ۱۳۰۴.

۴. پیکان، س ۱، ش ۵۶، ۳۱ شهریور ۱۳۰۲.

۵. پیکان، س ۱، ش ۵۲، ۱۷ شهریور ۱۳۰۲.

۶. «ستاره صبح» پس از توقیف «ناهید» به جای این روزنامه منتشر شده است. اولین شماره آن در ۱۳ تیر ۱۳۰۴ شمسی با همان آرم و لوگو «ناهید» انتشار یافت. نام صاحب و سردبیر را با علامت (!?) بیان کرده است. البته مدیر مسئول را س.ح. مقدس‌زاده معرفی نموده است.

۷. ستاره صبح، س ۱ (۴)، ش ۳، ۱۰ تیر ۱۳۰۴.

۸. شفق سرخ، س ۴، ش ۳۲۰، ۲۰ فروردین ۱۳۰۴.

۹. روزنامه «بدر» در تهران به مدیریت محمد جناب‌زاده در سال ۱۳۰۰ هـ. ش تأسیس شد.

ورزیده تجارت را در سر پنجه حریصانه خود می‌خواهند خفه نمایند»^۱ روزنامه «حیات»^۲ نیز با بیان این مطلب که «تجارت روح مملکت است» تجارت ایران را بیمار دانسته، بر این باور است که بازارهای ایران در انحصار انگلستان است؛ به همین دلیل از تجار ایرانی درخواست می‌کند، برای حفظ «سرمایه و حیثیت خود» تجارت داخلی را رونق داده، مانع خروج ثروت از مملکت شوند.^۳ «عصر انقلاب»^۴ نیز از این که ایرانیان غرور ملی خود را از دست داده‌اند؛ اظهار تاسف کرده، بر این باور است که ایران در رابطه تجاری با روسیه متحمل خسارت شده، منافع ملی خود را فدای اجانب کرده، در حالی که سود در یک تجارت باید دو طرفه باشد.^۵

ج - صنعت:

ضرورت توسعه صنعتی به عنوان یکی از ارکان مهم نوسازی اقتصادی جزو دغدغه‌های اصلی مطبوعات ایران طی سال‌های ۱۳۰۰ تا ۱۳۰۴ ش به شمار می‌آید. بر این اساس نشریه «قشون» از دولت و ملت خواستار شکل‌دهی به «نهضت صنعتی» در ایران بوده، بر این باور است که این «نهضت» را باید از ساخت کارخانه‌های کوچک آغاز نمود؛ با ساخت کارخانه‌های بزرگ‌تر آن را ادامه داد، به تدریج کارخانه‌های ایرانی را گسترش داده، ایران را تبدیل به یک کشور صنعتی نمود.^۶ هفته‌نامه «قشون» به نقش آموزش و ساخت مدارس صنعتی در راستای نوسازی کشور اشاره کرده، از جمله یکی از راه‌های ترقی کارخانجات در ایران را «افتتاح مدارس صنعتی» با برنامه‌های ساده می‌داند. دلیل ساخت چنین مدرسی را تربیت «استادان روشن فکر و ترقی طلب» می‌داند.^۷

۱. بدر، س ۳، ش ۲۹، ۲۳ اسد ۱۳۰۲.

۲. روزنامه «حیات» به صاحب امتیازی و مدیرمسئولی فلسفی در تهران انتشار یافت. شماره اول آن در ۶ حمل ۱۳۰۱ ش منتشر شد.

۳. حیات، س ۱، ش ۶، ۶ سنبله ۱۳۰۱.

۴. «عصر انقلاب» به جای «شفق سرخ» به صاحب امتیازی میرزا آقاخان همدانی انتشار یافت.

۵. عصر انقلاب، س ۱، ۴ سنبله ۱۳۰۰.

۶. قشون، س ۲، ش ۵، ۱ حمل ۱۳۰۱.

۷. همان.

نشریه «خلق»^۱ بر این باور است که در ایران سرمایه‌های کوچک زیادی وجود دارد؛ که دولت می‌تواند از آن برای صنعتی کردن و ساخت کارخانه استفاده نماید و از این کار به عنوان «کلید استقلال اقتصادی» نام می‌برد.^۲ «خلق» دلیل عظمت ایران در دوران شاه عباس را توجه وی به صنعت ذکر کرده، بر این باور است که وی در راستای نوسازی کشور به صنعتگران از خزانه خود سرمایه می‌داد و همچنین «برای تشویق صنعت‌گران آنها را مورد انعام و احسان شاهانه قرار می‌داد» این نشریه در راستای اعتلای صنعت از دولت خواستار حمایت از صنعتگران است.^۳ «فلق» در مقاله‌ای به نام «مدرسه صنعتی لازم است» شرط نوسازی اقتصادی را در تربیت ایرانیان در راستای صنعتی کردن کشور ذکر می‌کند. این نشریه بر این باور است که تنها در این صورت اقتصاد رونق یافته، فقر و بیکاری از بین می‌رود.^۴ «احشویروش»^۵ نقش صنعت را در نوسازی کشور مهم دانسته، بر این باور است که یک کشور برای صنعتی شدن باید به درجه‌ای از علم برسد. علم و صنعت را مترادف و لازمه ترقی یک ملت می‌داند.^۶ «پیکان» عقیده دارد نوسازی کشور در صورتی ممکن است که صنعت حرف اول را زده، خواستار صنعتی نمودن کشور و تربیت صنعتگران ایرانی،^۷ به صورت تأسیس کارخانجات و آزمایشگاه‌های علمی می‌باشد.^۸

۱. «خلق» در شهریور ۱۳۰۴ شمسی پس از توقیف روزنامه «افلاک» انتشار یافت.

۲. خلق، س ۵، ش ۴۱، ۷ بهمن ۱۳۰۴.

۳. همان، ش ۳۴، ۸ دی ۱۳۰۴.

۴. فلق، س ۱، ش ۲، ۱۵ جدی ۱۳۰۱.

۵. «احشویروش» از انتشارات جمعیت جوانان وطن و ناشر افکار این جمعیت می‌باشد. شماره اول آن در ۵ صفر ۱۳۴۰ هـ. ق منتشر شده است که برابر با سال ۱۳۰۱ هـ. ش است. صاحب امتیاز و مدیر مسئول این نشریه ابوالفضل قریب ابن حاجی شمس‌العلماء بود. «احشویروش» عقیده دارد نام نشریه را از یکی از پادشاهان باستانی ایران اخذ کرده است.

۶. احشویروش، س ۱، ش ۳، ۲۵ صفر ۱۳۴۰ ق.

۷. پیکان، س ۱، ش ۶۱، ۲۵ مهر ۱۳۰۲.

۸. همان، ش ۵۶، ۳۱ شهریور ۱۳۰۲.

«ستاره ایران» در راستای صنعتی نمودن کشور از مجلس خواستار تصویب کلاس‌های عملی صنعتی در کارخانه‌ها یا مراکز صنعتی بوده، عقیده دارد دانش‌آموزان باید از دوران ابتدایی به‌طور تخصصی در حرفه‌ای صنعتی آموزش یابند.^۱ این نشریه انجام این اقدامات را تنها در تهران کافی ندانسته، عقیده دارد این طرح تنها در صورتی مثمر ثمر خواهد بود که در سایر مراکز ایران و شهرستانها اعمال شود.^۲ ماهنامه «فلاحت و تجارت» از این‌که مواد اولیه ساخت بسیاری از محصولات در ایران وجود داشته، با این حال به دلیل فقدان کارخانه، کشور متحمل ضرر می‌شود اظهار تاسف کرده، ساخت کارخانه را راهی به سوی نوسازی می‌داند. همچنین این نشریه از جمله دلایل عمده رکود صنعت در ایران را عدم حمایت دولتمردان دانسته، در این زمینه به صنایع دستی به خصوص صنعت قالی بافی اشاره می‌کند. عقیده دارد دولت در رونق و اعتلای این صنعت هیچ اقدام مهمی صورت نداده است.^۳ «مرد آزاد» نقش ثروت در نوسازی کشور را اساسی دانسته، بر این باور است که «جامعه بی‌ثروت محکوم به تحمل جمیع مصائب دنیا است» این نشریه راه ثروتمند شدن ایران را در «انقلاب صنعتی» دانسته، اولین قدم برای رسیدن به این انقلاب را ساخت کارخانه می‌داند.^۴ بر این باور است که کشورهایی که به انقلاب صنعتی رسیده‌اند، جنس را ارزان‌تر تمام کرده، به همین دلیل مشتری بیشتری داشته، اقتصاد قوی‌تری دارند.^۵

«نوبهار» تنها راه مطرح شدن ایران در جامعه جهانی و اثبات موجودیت سیاسی را منوط به صنعتی شدن کشور دانسته،^۶ صنایع داخلی را دارای اهمیت می‌داند؛ با توجه به این که ایران امکانات تولید انبوه برای صادر کردن محصولات را ندارد اظهار تاسف می‌کند. از وزرا و نمایندگان می‌خواهد با حمایت و تشویق صنایع داخلی، فروش آن را بیشتر کنند. علاوه بر این‌که به علت ارزان‌تر بودن صنایع داخلی، محصولات داخلی مقرون به صرفه نیز می‌باشند.^۷

۱. ستاره ایران، س ۱۰، ش ۳۳، ۲۷ سنبله ۱۳۰۳.

۲. همان، س ۹، ش ۱۹۵، ۵ جوزا ۱۳۰۳.

۳. فلاحت و تجارت، س ۴، ش ۳، جوزا ۱۳۰۰.

۴. مرد آزاد، س ۱، ش ۳۱، ۲۴ حوت ۱۳۰۱.

۵. همان، ش ۳۳، ۱۸ حوت ۱۳۰۱.

۶. نوبهار، س ۱۳، ش ۱۷، ۲۶ جدی ۱۳۰۳.

۷. همان، ش ۹، ۲۹ عقرب ۱۳۰۱.

د - معادن و نفت:

بر اساس دیدگاه مطبوعات تهران، (۱۳۰۴-۱۳۰۰ش) استخراج معادن و واگذاری امتیاز نفت به کمپانی‌های خارجی یکی از ارکان مهم نوسازی اقتصاد ایران تلقی می‌شد. برای نمونه، «شهاب»^۱ موافق جذب سرمایه‌های خارجی^۲ و واگذاری امتیاز نفت به کمپانی‌های خارجی در راستای نوسازی کشور بوده، البته به شرط این‌که کشور سرمایه‌گذار، انگلیسی نباشد.^۳ «ایران آزاد» بهبود اوضاع اقتصادی ملت ایران را منوط به استخراج معادن زیر زمینی دانسته، عقیده دارد استخراج معادن باعث بهبود بازار کار و حل بحران بیکاری خواهد شد.^۴ «ترقی»^۵ نیز یکی از راه‌های نوسازی اقتصادی را واگذاری امتیاز نفت به آمریکاییان دانسته، عدم کامیابی در این زمینه را دخالت و مخالفت سفارتخانه‌های خارجی به خصوص انگلستان و مرتجعین داخلی آلت دست آنان می‌داند.^۶ این نشریه عقیده دارد اگر واگذاری امتیاز نفت به آمریکاییان تصویب شود؛ مردم ایران «از گرداب بدبختی به ساحل خوشبختی» خواهند رسید.^۷

روزنامه «حقیقت» نیز در راستای نوسازی اقتصادی جلب سرمایه‌های خارجی برای استخراج معادن را بسیار ضروری دانسته، با این حال مخالف واگذاری امتیاز نفت شمال به آمریکاییان می‌باشد، زیرا احتمال این‌که آمریکا در صحنه بین‌المللی با انگلستان اشتراک منافع و در نتیجه دوستی داشته باشد زیاد است. نویسنده، اتحاد این دو کشور را به نفع نوسازی در ایران نمی‌داند.^۸ «ستاره ایران» نفت را سرمایه ملی و رمز «حیات ایران»^۹ خوانده، از دولت خواستار استخراج معادن زیرزمینی و بهره‌برداری از نفت، می‌باشد.^{۱۰} البته از دولت می‌خواهد از امتیازات گذشته درس عبرت گرفته، در واگذاری امتیازات به

۱. «شهاب» در تهران به مدیریت فخرالدین وفا و صاحب امتیازی ع. ملک افضلی در سال ۱۳۰۱ شمسی انتشار یافت.

۲. شهاب، س ۱، ش ۱۱، ۲۹ رمضان ۱۳۴۰ ق.

۳. همان، ش ۵، ۱۸ ذی‌قعدة ۱۳۴۰ ق.

۴. ایران آزاد، س ۱، ش ۴۹، ۱۲ جوزا ۱۳۰۱.

۵. «ترقی» به مدیریت میرزا لطف الله دانشمند در تهران منتشر شد. شماره اول «ترقی» در ۲۲ مرداد ۱۳۰۲ شمسی انتشار یافت.

۶. ترقی، س ۱، ش ۱، بی تا، ۱۳۰۲.

۷. همان، ش ۲، بی تا، ۱۳۰۲.

۸. حقیقت، س ۱، ش ۴۲، ۱۹ حوت ۱۳۰۰.

۹. ستاره ایران، س ۹، ش ۲۰۲، ۱۵ جوزا ۱۳۰۳.

۱۰. همان، ش ۱۰، ۱۷ اسد ۱۳۰۲.

سرمایه‌گذاران خارجی دقت لازم را بعمل آورد.^۱ هفته‌نامه «قرن بیستم» نیز از موافقان واگذاری امتیاز نفت به آمریکاییان به دلیل حل بحران بیکاری است؛ زیرا «اگر کمپانی آمریکایی آلات ابزار حفر چاه‌های نفت را وارد کرد محتاج بچندین صد هزار آدم کاریست».^۲

نشریه «سیاست»^۳ نیز واگذاری امتیاز نفت در راستای نوسازی اقتصادی را «صرفه و صلاح مملکت» دانسته، این عمل را «قدم مفید» می‌نامد. این نشریه عقیده دارد یک دولت قوی و بی‌طرف مانند آمریکا برای اخذ این امتیاز مناسب است، زیرا ایران فاقد سرمایه برای استخراج معادن می‌باشد.^۴ «شفق سرخ» در مقاله‌ای تحت عنوان «اولین قدم»، نخستین گام در راه نوسازی کشور را در اصلاحات اقتصادی به صورت «جلب سرمایه‌های خارجی و بکار انداختن آن در راه تولید ثروت و استفاده از منابع طبیعی ایران» دانسته زیرا «جلب سرمایه‌های خارجی و اعتماد سرمایه‌داران خارجی اساس اصلاحات اقتصادی است و اولین قدم بطرف این مقصد حیاتی، دادن امتیاز نطف شمال» می‌باشد.^۵ «طوفان» برخلاف نظر «شفق سرخ»، با این که بهره‌برداری از معادن را یک راه درآمد برای ایران می‌داند،^۶ واگذاری امتیازات به دول خارجی را محکوم کرده، علت مخالفت را در سود بردن یک طرفه خارجیان از این امتیازات می‌داند،^۷ و کمپانی‌های داخلی را به کمپانی‌های خارجی ترجیح داده، بر این نکته که خزاین قادر به بهبود اوضاع معیشت مردم هستند صحه می‌گذارد. به‌رغم آن، طوفان، مخالف واگذاری بهره‌برداری از منابع ثروت ایران بوده، زیرا عقیده دارد مردم و مسئولین ایران به آن درجه از بلوغ فکری و اجتماعی نرسیده‌اند، علت مخالفت خود با این قضیه را در این که «باز هم منافع این امتیاز صرف تعیش شاهزادگان و استراحت حقه بازها می‌شود!» می‌داند.^۸

۱. همان، س ۸، ش ۱۰۰، ۱۹ قوس ۱۳۰۱.

۲. قرن بیستم، س ۲، ش ۴، ۱۴ بهمن ۱۳۰۲.

۳. «سیاست» به امتیاز و مدیر مسئولی عباس اسکندری و سردبیری میرزا باقر خان تیریزی در تهران تاسیس شد و شماره اول آن در ۱۶ سنبله ۱۳۰۰ انتشار یافت.

۴. سیاست، س ۳، ش ۱۹، ۲۳ نور ۱۳۰۳.

۵. شفق سرخ، س ۳، ش ۲۳۵، ۲ جوزا ۱۳۰۳.

۶. طوفان، س ۱، ش ۱۰، ۷ میزان ۱۳۰۰.

۷. همان، ش ۱، ۱۷ عقرب ۱۳۰۰.

۸. همان، س ۲، ش ۱۰۰، ۸ اسد ۱۳۰۲.

«کوشش» در خصوص استخراج معادن و واگذاری آن به کمپانی‌های خارجی دو عقیده متفاوت را در مقالاتش مورد بررسی قرار داده، عقیده اول که بیشتر بدان پرداخته موافقت با واگذاری امتیاز به خارجی‌ان بوده، آن را به نفع اصلاحات، کاهش فقر و حل بحران بیکاری می‌داند.^۱ در عقیده دوم بر این باور است که استخراج معادن کمکی به بهبود شیوه معیشت مردم و ایجاد اشتغال نخواهد کرد. زیرا در صورت واگذاری امتیاز معادن تنها شغلی که ایرانیان به دلیل پیشرفت تکنولوژی قادر به انجام آن هستند، «بردن آجر و حمالی سنگ و بهم آمیختن گل» می‌باشد.^۲ «بدر» نیز در مقاله‌ای تحت عنوان «سعادت ایران» استخراج معادن را راهی برای حل بحران اقتصادی ذکر می‌کند: «بدیهی است اولین قدم بسوی اصلاحات سیاسی و تکمیل نواقص و اجرای آمال عمومی استخراج منابع ثروت و کشف معادن به عبارت اخیری رفع بحران اقتصادی است. فقر و فاقه شدیدی که در جامعه حکمفرماست و موجد مصائب و مشکلات لاینحلی شده و بالطبع نفوذ اجانب و سلطه آنان را در مملکت بسط داده قومیت و حیات ما را تهدید می‌کند ناشی از عدم توجه باین قسمت مهم است»^۳ روزنامه «میهن»^۴ اقتصاد را با نوسازی مرتبط دانسته، با توجه به ثروت زیر زمینی کشور، حیات ایران را منوط به استخراج معادن می‌داند: «ما برای پیشرفت حیات اقتصادی خویش بایستی در بازار دنیا عرض وجود نموده بمنابع ثروت بیکران خودمان تکیه کرده عملیات هر دولت و معاملات هر ملتی برای ما مقرون به صرفه و به منفعت ما نزدیک تر است دست دوستی و رفاقت بسوی او دراز نماییم»^۵

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
رتال جامع علوم انسانی

۱. کوشش، س ۲، ش ۱۰۹، ۴ قوس ۱۳۰۳.

۲. همان، س ۱، ش ۷، ۲۹ جدی ۱۳۰۱.

۳. بدر، س ۳، ش ۲۸، ۲۷، ۱۷ اسد ۱۳۰۲.

۴. روزنامه «میهن» در شهر اصفهان به مدیریت میرزا ابوطالب خان شیروانی در سال ۱۲۹۸ تأسیس و از سال ۱۲۹۹ در تهران انتشار، و تا ۳۰ اسفند ۱۳۰۴ هـ.ش منتشر می‌شده است. (نک: تاریخ جراید محمد صدر هاشمی، ج ۴، صص ۲۵۱-۲۴۵)

۵. میهن، س ۴، فاقد شماره، ۳۰ حوت ۱۳۰۱.

نتیجه

با مطالعه و بررسی مقالات اقتصادی برخی از مطبوعات ایران از کودتای ۱۲۹۹ تا سال ۱۳۰۴ ش می‌توان به اهمیت موضوع نوسازی اقتصادی در محافل روشنفکری پی برد. مطبوعات دوره‌ی مورد نظر، همانند اندیشه‌های نوسازی اقتدارگرا (دولت محور) عصر قاجار بر این باور بودند که ایران در مرحله نخست نوسازی نیازمند حل بحران اقتصادی بوده، هرگونه اصلاحی در ساختار اجتماعی، فرهنگی و نظامی محتاج به سرمایه‌گذاری در کشاورزی، توسعه تجارت و صنعتی شدن کشور در یرتو وحدت ملی و اقتدار دولت مرکزی می‌باشد. در واقع اغلب مقالات منتشر شده، بر لزوم نوسازی اقتصادی به عنوان پیش نیاز نوسازی در دیگر نهادهای کشور تأکید دارند. اغلب این نشریات با توجه به شرایط اقلیمی ایران بر این باور بودند که کشور ایران با توسعه کشاورزی قادر خواهد بود خود را به سطح کشورهای متمدن دنیا رسانده، کشاورزی در ایران استعداد صنعتی شدن، تولید انبوه و توانایی نفوذ در بازارهای جهانی را دارا می‌باشد. در همین راستا اغلب مطبوعات آن دوره خواستار اصلاحات ارضی و حمایت‌های مالی و فنی دولت از بخش‌های کشاورزی هستند. همچنین با توجه به موقعیت سوق‌الجیشی ایران بر این باور بودند که کشور ایران قادر به گسترش تجارت خارجی با ممالک دنیا به شیوه‌ای صحیح با حفظ منافع خود می‌باشد. ساخت کارخانه، آموزش صنعت‌گران به صورت تخصصی و حرفه‌ای، همچنین احیای صنعت‌های قدیمی کشور مانند قالی‌بافی، به عنوان یکی از ارکان مهم نوسازی اقتصادی مورد توجه مطبوعات بوده است. همچنین جلب سرمایه‌های خارجی و بهره‌برداری از معادن زیر زمینی و استخراج نفت در راستای وارد شدن ارز به کشور و حل بحران اقتصادی از دیگر موضوعات مهمی است که در راستای ضرورت نوسازی اقتصادی مورد توجه مطبوعات قرار گرفته است. بدیهی است طرح چنین نظریات و پیشنهاداتی در مطبوعات دوره مورد نظر (۱۳۰۴-۱۳۰۰ش) را اگر چه بتوان در تداوم اندیشه‌های نوگرایی عصر قاجار و در راستای تحقق بخش مهمی از آرمان‌های انقلاب مشروطه ایران در زمینه توسعه اقتصادی بخصوص ضرورت حمایت دولت از کشاورزی، تجارت و صنعت به شمار آورد. لیکن آنچه از نظر اغلب این مطبوعات دانسته یا ندانسته مغفول باقی ماند، تعارض اقتدار سنتی دولت مرکزی و نوسازی اقتدارگرایانه (دولت محور) با مبانی توسعه اقتصادی بود. غفلتی که سرانجام به توسعه اقتدارگرایی عصر رضا شاه و فراموشی دستاوردهای انقلاب مشروطه در راستای نوسازی سیاسی انجامید.

فهرست منابع و مآخذ

کتاب‌ها:

- آبراهامیان، یرواند، (۱۳۸۹)، *ایران بین دو انقلاب*، ترجمه احمد گل محمدی و محمدابراهیم فتاحی، تهران: نی.
- آدمیت، فریدون، (۱۳۴۸)، *امیرکبیر و ایران*، تهران: خوارزمی.
- اتابکی، تورج، (۱۳۸۵)، *تجدد آمرانه جامعه و دولت در عصر رضاشاه*، ترجمه مهدی حقیقت‌خواه، تهران: ققنوس.
- ترابی فارسانی، سهیلا، (۱۳۸۴)، *تجار، مشروطیت و دولت مدرن*، تهران: نشر تاریخ ایران.
- جمال‌زاده، محمدعلی، (۱۳۸۴)، *اوضاع اقتصادی ایران*، تهران: سخن.
- دولت‌آبادی، یحیی، (۱۳۷۱)، *حیات یحیی*، ج ۱، تهران: عطار - فردوسی.
- صدرهاشمی، محمد، (۱۳۶۳)، *تاریخ جراید و مجلات ایران*، ج ۴-۱، تهران: کمال.
- صفائی، ابراهیم، (۱۳۶۲)، *رهبران مشروطه*، تهران: جاویدان.
- طالبوف، میرزا عبدالرحیم، (۱۳۴۷)، *مسالک‌المحسنین*، تهران: جیبی.
- عیسوی، چارلز، (۱۳۶۹)، *تاریخ اقتصادی ایران*، ترجمه یعقوب آژند، تهران: گستره.
- فوران، جان، (۱۳۷۷)، *مقاومت شکننده تاریخ تحولات اجتماعی ایران از صفویه تا سال‌های پس از انقلاب اسلامی*، ترجمه احمد تدین، تهران: موسسه خدمات فرهنگی رسا.
- مکی، حسین، (۱۳۵۸)، *تاریخ بیست ساله ایران*، تهران: امیرکبیر.
- یکتایی، مجید، ۱۳۴۱، *تاریخ داریایی ایران*، تهران: بی‌نا.

نشریات:

- ماهنامه آینده، سال اول، شماره اول، تیر ۱۳۰۴.
- _____، سال اول، شماره ۲، شهریور ۱۳۰۴.
- _____، سال اول، شماره ۸، اسفند ۱۳۰۴.
- احشویروش، سال اول، شماره ۳، ۲۵ صفر ۱۳۰۱.
- روزنامه ایران، سال پنجم، شماره ۹۷۳، ۱۳ سنبله ۱۳۰۰.
- _____، سال پنجم، شماره ۱۶۸، ۶ سنبله ۱۳۰۰.
- روزنامه ایران آزاد، سال اول، شماره ۷، ۳۰ دلو ۱۳۰۰.
- _____، سال اول، شماره ۲۶، ۵ ثور ۱۳۰۱.
- _____، سال اول، شماره ۴۹، ۱۲ جوزا ۱۳۰۱.
- روزنامه بدر، سال سوم، شماره ۲۷، ۲۸، ۱۷ اسد ۱۳۰۲.
- _____، سال سوم، شماره ۲۹، ۲۳ اسد ۱۳۰۲.
- بلدیة، سال چهارم، شماره ۱۰، آبان ۱۳۰۴.
- _____، سال چهارم، شماره ۱۳، بهمن ۱۳۰۴.

۴۶ مطالعات تاریخ فرهنگی، شماره ۹

- ماهنامه پست و تلگراف، سال اول، شماره ۱، مرداد و شهریور ۱۳۰۴.
- روزنامه پیکان، سال اول، شماره ۹، ۲۰ حمل ۱۳۰۲.
- _____، سال اول، شماره ۲۳، ۴ جوزا ۱۳۰۲.
- _____، سال اول، شماره ۵۲، ۱۷ شهریور ۱۳۰۲.
- _____، سال اول، شماره ۵۶، ۳۱ شهریور ۱۳۰۲.
- _____، سال اول، شماره ۶۱، ۲۵ مهر ۱۳۰۲.
- روزنامه تذکر، سال اول، شماره ۱، ۱۵ اسد ۱۳۰۱.
- _____، سال اول، شماره ۱۱، ۱۵ جدی ۱۳۰۱.
- _____، سال اول، شماره ۱۲، ۱۰ حمل ۱۳۰۲.
- ترقی، سال اول، شماره ۱، بی تا، ۱۳۰۲.
- _____، سال اول، شماره ۲، بی تا، ۱۳۰۲.
- روزنامه‌ی حقیقت، سال اول، شماره ۱۷، ۱۶ دلو ۱۳۰۰.
- _____، سال اول، شماره ۴۰، ۱۷ حوت ۱۳۰۰.
- _____، سال اول، شماره ۴۲، ۱۹ حوت ۱۳۰۰.
- _____، سال اول، شماره ۴۶، ۲۵ حوت ۱۳۰۰.
- _____، سال اول، شماره ۱۴، ۷۲ ثور ۱۳۰۱.
- حیات، سال اول، شماره ۶، ۶ سنبله ۱۳۰۱.
- حیات ایران، سال دوم، شماره ۹۴، ۲۸ قوس ۱۳۰۲.
- خلق، سال پنجم، شماره ۲۹، ۲۱ آذر ۱۳۰۴.
- _____، سال پنجم، شماره ۴۱، ۷ بهمن ۱۳۰۴.
- _____، سال پنجم، شماره ۳۳، ۵ دی ۱۳۰۴.
- _____، سال پنجم، شماره ۳۴، ۸ دی ۱۳۰۴.
- ستاره ایران، سال هشتم، شماره ۳۶، ۸ سنبله ۱۳۰۰.
- _____، سال هشتم، شماره ۱۰۰، ۱۹ قوس ۱۳۰۱.
- _____، سال نهم، شماره ۱۰، ۱۷ اسد ۱۳۰۲.
- _____، سال نهم، شماره ۱۰۲، ۲۵ جدی ۱۳۰۲.
- _____، سال نهم، شماره ۱۰۳، ۲۶ جدی ۱۳۰۲.
- _____، سال نهم، شماره ۱۴۶، ۲۲ حوت ۱۳۰۲.
- _____، سال نهم، شماره ۱۷۸، ۱۲ ثور ۱۳۰۳.
- _____، سال نهم، شماره ۲۰۲، ۱۵ جوزا ۱۳۰۳.
- _____، سال نهم، شماره ۱۹۵، ۵ جوزا ۱۳۰۳.
- _____، سال دهم، شماره ۱۹، ۴ سنبله ۱۳۰۳.
- _____، سال دهم، شماره ۳۳، ۲۷ سنبله ۱۳۰۳.

ضرورت نوسازی اقتصادی از نگاه مطبوعات ۱۳۰۴-۱۳۰۰ هـ ش ۴۷

- ستاره صبح، سال اول (چهارم)، شماره ۳، ۱۰ تیر ۱۳۰۴.
- سیاست، سال سوم، شماره ۱۹، ۲ ثور ۱۳۰۳.
- روزنامه شفق سرخ، سال اول، شماره ۱۳، ۲۴ حمل ۱۳۰۱.
- _____، سال اول، شماره ۲۲، ۱۷ ثور ۱۳۰۱.
- _____، سال اول، شماره ۳۰، ۱۱ جوزا ۱۳۰۱.
- _____، سال سوم، شماره ۲۳۶، ۵ جوزا ۱۳۰۳.
- _____، سال سوم، شماره ۲۳۵، ۲ جوزا ۱۳۰۳.
- _____، سال چهارم، شماره ۳۲۰، ۲۰ فروردین ۱۳۰۴.
- _____، سال چهارم، شماره ۳۲۱، ۲۳ فروردین ۱۳۰۴.
- شهاب، سال اول، شماره ۵، ۱۸ ذیقعدہ ۱۳۰۱.
- _____، سال اول، شماره ۱۱، ۲۹ رمضان ۱۳۰۱.
- روزنامه طوفان، سال اول، شماره ۱، ۱۷ عقرب ۱۳۰۰.
- _____، سال اول، شماره ۱۰، ۷ میزان ۱۳۰۰.
- _____، سال دوم، شماره ۱۰۳، ۱۷ اسد ۱۳۰۲.
- _____، سال دوم، شماره ۱۰۰، ۸ اسد ۱۳۰۲.
- _____، سال سوم، شماره ۱۵، ۷ میزان ۱۳۰۲.
- عصر انقلاب، سال اول، فاقد شماره، ۴ سنبلہ ۱۳۰۰.
- مجله علوم مالیه و اقتصاد، سال اول، شماره ۲، جوزا و سرطان و اسد ۱۳۰۳.
- ماهنامه فلاح و تجارت، سال چهارم، شماره ۳، جوزا ۱۳۰۰.
- _____، سال چهارم، شماره ۴، سرطان ۱۳۰۰.
- فلق، سال اول، شماره ۲، ۱۵ جدی ۱۳۰۱.
- _____، سال اول، شماره ۸، ۲۹ دلو ۱۳۰۱.
- هفته نامه قرن بیستم، سال اول، شماره ۲، ۲۱ ثور ۱۳۰۰.
- _____، سال دوم، شماره ۴، ۱۴ دلو ۱۳۰۲.
- _____، سال دوم، شماره ۷، ۲۷ دلو ۱۳۰۱.
- هفته نامه قشون، سال دوم، شماره ۵، ۱ حمل ۱۳۰۱.
- روزنامه کوشش، سال اول، شماره ۷، ۲۹ جدی ۱۳۰۱.
- _____، سال اول، شماره ۷۵، ۲۱ اسد ۱۳۰۲.
- _____، سال اول، شماره ۷۷، ۲۵ اسد ۱۳۰۲.
- _____، سال اول، شماره ۱۰۵، ۲۵ قوس ۱۳۰۲.
- _____، سال دوم، شماره ۹۶، ۱ عقرب ۱۳۰۳.
- _____، سال دوم، شماره ۱۰۹، ۴ قوس ۱۳۰۳.
- مرد آزاد، سال اول، شماره ۳۱، ۲۴ حوت ۱۳۰۱.

۴۸ مطالعات تاریخ فرهنگی، شماره ۹

- سال اول، شماره ۳۳، ۱۸ حوت ۱۳۰۱.
- سال اول، شماره ۱۰۱، ۳۰ سرطان ۱۳۰۲.
- سال اول، شماره ۱۰۳، ۴ اسد ۱۳۰۲.
- سال اول، شماره ۱۱۴، ۲۱ اسد ۱۳۰۲.
- سال چهارم، فاقد شماره، ۳۰ حوت ۱۳۰۱.
- ناهید، سال سوم، شماره ۱۶، ۱۰ سرطان ۱۳۰۳.
- سال سوم، شماره ۱۵، ۷ سرطان ۱۳۰۳.
- سال سوم، شماره ۱۶، ۱۰ سرطان ۱۳۰۳.
- سال سوم، شماره ۱۸، ۱۷ سرطان ۱۳۰۳.
- نوبهار، سال سیزدهم، شماره ۹، ۲۹ عقرب ۱۳۰۱.
- سال سیزدهم، شماره ۱۷، ۲۶ جدی ۱۳۰۱.
- سال چهاردهم، شماره ۲۹، ۹ جوزا ۱۳۰۱.
- نهضت شرق، سال اول، شماره ۱، ۲۸ قوس ۱۳۰۰.
- سال اول، شماره ۷، ۲۰ جدی ۱۳۰۰.
- سال اول، شماره ۴۰، ۷ جوزا ۱۳۰۱.

